

De klokkentoren op het kerkhof

Bouwhistorisch onderzoek van de restanten van een laat-middeleeuwse klokkentoren bij de N.H. Kerk in 's-Heerenberg

Wijnand Bloemink

Inleiding

In opdracht van het kerkbestuur van de Nederlands Hervormde gemeente te 's-Heerenberg werd door bureau Lantschap in 2000 een bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd op de zolders van het kerkgebouw. De voorgenomen plannen het kerkdak, dat in slechte staat verkeerde, te restaureren vormde aanleiding voor de medewerkers D.J. de Vries en A. Reinstra van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg het kerkgebouw nog eens te bezoeken. Tijdens dit bezoek werd de historische klokkenstoel op de zolder van de kerk 'herontdekt' en tevens bleek dat er nog sloophout aanwezig was, in de vorm van een tweetal trekbalken, van een oude klokkentoren, die ooit op het kerkhof naast de kerk had gestaan. Klokkenstoel noch hergebruikte trekbalken worden genoemd in *Geïllustreerde Beschrijving*.¹ Reden voor de Rijksdienst om aan deze elementen nog eens extra aandacht te besteden en een onder-

zoeksopdracht te verstrekken waarin deze onderdelen zouden worden gedocumenteerd en tevens een poging zou worden gedaan de klokkentoren, althans op papier, te reconstrueren. Een dendrochronologische datering van het hout van de voormalige klokkenstoel vormde een essentieel deel van de opdracht.

Al werkende bleek dat deze laat-middeleeuwse klokkentoren veel groter moest zijn geweest dan aanvankelijk werd gedacht, vergelijkbaar met de enige nog bestaande grote houten klokkentorens in Nederland, die van Sneek en van Enkhuizen (afb. 8 en 10). Daarnaast bleek dat er meer sloophout van deze toren op kerkzolder bewaard was gebleven dan in eerste instantie werd vermoed. Naast het documenteren van de bewaard gebleven delen van de klokkentoren werd daarom ook in tweede instantie een uitgebreid literatuuronderzoek en een onderzoek in de archieven van Huis Bergh uitgevoerd.

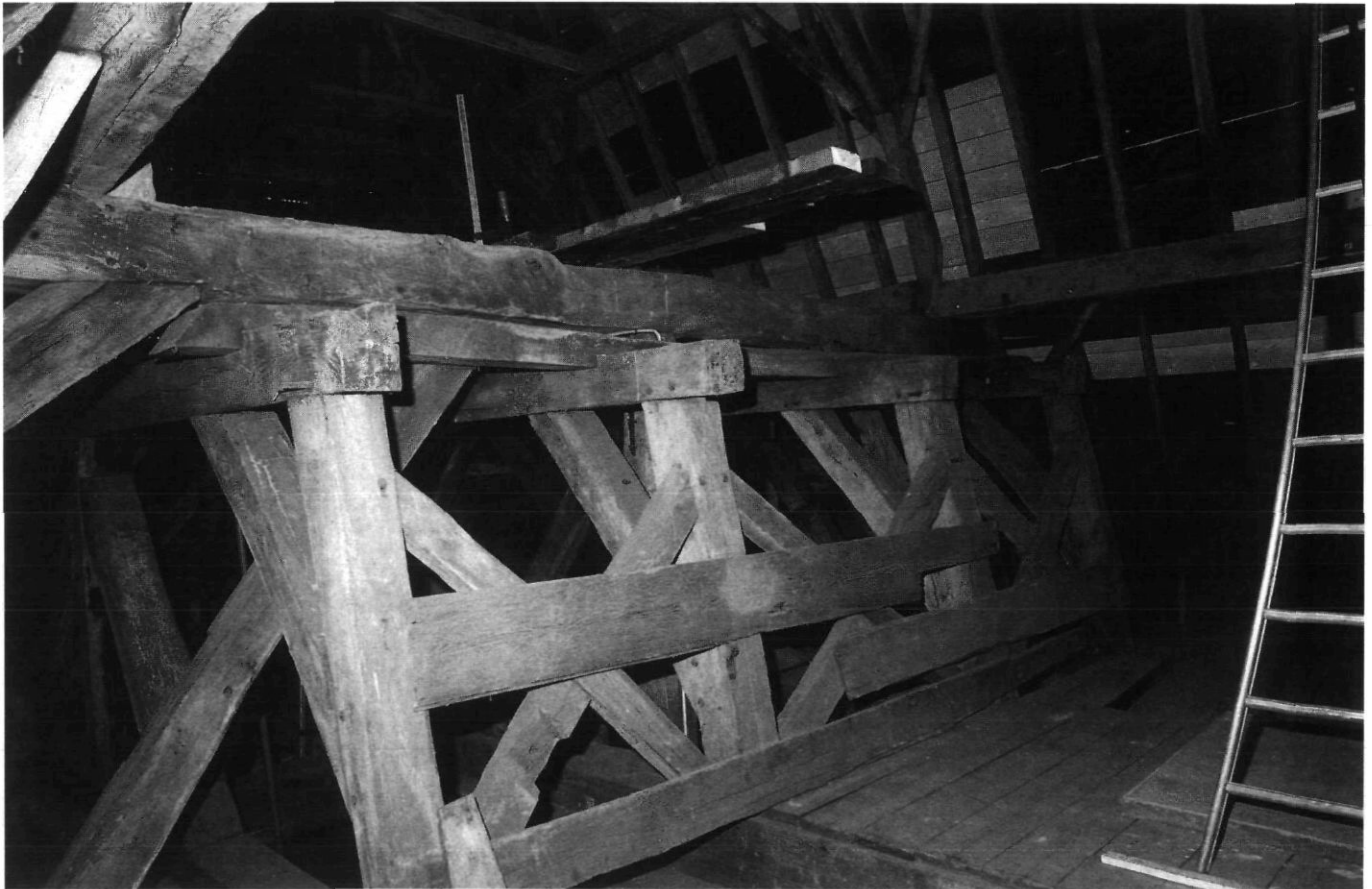
Afb. 1. De N.H. Kerk te 's-Heerenberg in restauratie begin 2001 (foto Wijnand Bloemink)

Het veldwerk

Een belangrijke bron van informatie is een afbeelding van de kerk uit 1743 van Jan de Beijer (zie afb. 4).² Hierop is de klokkentoren nog in volle glorie te zien naast de kerk. In dat jaar was de klokkenstoel op de kerkzolder klaarblijkelijk nog niet gebouwd en hingen de klokken dus nog in de toren op het kerkhof. Op de stijlen van de klokkenstoel troffen echter we allerhande 'grafitti' aan: ingekraste namen en initialen waarvan sommige met jaartallen, waaronder van ruim vóór 1743, zoals 1717 en 1696. Deze grafitti staat vrijwel altijd helemaal onder op de stijlen, op enkele decimeters boven onderregels. En dat is merkwaardig. Dit soort inscripties wordt vaak uit verveling of balorigheid aangebracht, maar dan wel op borst- of ooghoogte. Terwijl de daders in de huidige situatie op een ladder hadden moeten staan. Een verklaring zou kunnen zijn dat de klokkenstoel uit sloophout was opgebouwd en dat de inkrassingen bij een eerder gebruik hoorden. Maar dat was duidelijk niet het geval. Eigenlijk kon maar één conclusie worden getrokken: de klokkenstoel maakte deel uit van de oorspronkelijke klokkentoren en werd later, na de sloop van de toren, naar de kerkzolder verplaatst. Hij werd toen aan de onderzijde circa anderhalve meter ingekort omdat hij anders niet tussen de bestaande kapebinten van de

kerk paste. Voor het luiden van de klokken in de nieuwe situatie had dit geen gevolgen. Omdat de constructie aan de onderzijde open was, zonder vloer, was de hoogte voor de klokken ruim voldoende. Toen de klokkentoren nog bestond bood de houten vloer van de klokkenzolder de mogelijkheid de inscripties op ooghoogte aan te brengen.

Omdat de klokken in 1496 zijn gegoten ligt het voor de hand te veronderstellen dat ook de klokkentoren omstreeks dat jaar werd gebouwd. In dit stadium van het onderzoek werd een aantal houtmonsters genomen voor dendrochronologisch onderzoek waarvan er drie aan de hand van hun jaarringenpatroon konden worden gedateerd.³ De boom waaruit men een korbeel van de klokkenstoel vervaardigde, werd gekapt in de winter van 1495 op 1496. Aangezien dit stuk hout zonder twijfel deel uitmaakte van de oorspronkelijke constructie, was deze daarmee exact gedateerd. De datering van het hout van een voormalige hoekstijl, hergebruikt als trekbalk om de klokkenstoel te ondersteunen, kon helaas minder scherp worden gedateerd, 1499 met een marge van zes jaar naar onder en naar boven. Dit betekent dat de boom tussen 1493 en 1505 werd omgehakt. Aangezien het kappen van deze bomen wordt vermeld in de kerkmeestersrekening, die loopt van 11 november 1495 tot 11 november 1496, vormt de gevonden

Afb. 2. Overzicht van de klokkenstoel in de kap van de kerk.

dendrochronologische datering hiervan een overtuigende bevestiging.

Enkele bouwhistorische notities over de geschiedenis van het kerkgebouw

In 1259 werd op de plaats van de huidige Nederlands Hervormde kerk een kapel gesticht door de Heer van den Bergh, die gewijd was aan de Heilige Pancratius.⁴ In 1399 werd de kapel tot parochiekerk verheven en aan de westzijde vergroot. In het midden van de 15de eeuw begon men met de aanleg van een nieuwe driebeukige koorpartij die in 1447 gereed kwam. Toen de kerk enkele jaren later door de bisschop van Utrecht werd gewijd stonden er acht altaren. Van dit kerkgebouw resten nu nog het schip, momenteel ingericht als kosterswoning en het transept dat als kerkruimte fungeert. In ieder geval waren deze bouwdelen in steen overwelfd, een aantal middeleeuwse kraagstenen of consoles van deze overwelling zijn nog bewaard gebleven. Opmerkelijk is dat enkele kraagstenen, in het transept tegen de hoekpijlers van het koor duidelijke renaissance-motieven vertonen. Het zijn geen gebeeldhouwde koppen meer, maar abstracte geometrische figuren die sterk aan de late 16de eeuw doen denken. Toch horen zij qua hoogte en positie in de kerk duidelijk bij de oude overwelling. Werden zij aangebracht na beschadigingen door een beeldenstorm? De literatuur zwijgt hierover.

Nadat het kerkgebouw in het midden van de 15de eeuw zijn grootste omvang had bereikt hoeft het geen verbazing te weken dat in 1496 de nieuw gegoten klokken in een vrijstaande toren werden ondergebracht. Door de verschillende vergrotingen grensde het kerkgebouw aan de westzijde vrijwel aan de slotgracht van het kasteel. Dat men hier de ruimte optimaal benutte blijkt ook uit het feit dat de westgevel opvallend scheef staat ten opzichte van de lengteas van het gebouw en evenwijdig aan de gracht. Omdat aan de westzijde, de traditionele plaats voor een klokkentoren geen plaats meer was, moest deze dus elders worden gebouwd.

Uit de literatuur blijkt dat het kerkgebouw door oorlogshandelingen tijdens de 80-jarige oorlog zwaar werd getroffen. Bij het beleg van het kasteel door de Geuzen in 1568 werd de kerk aanzienlijk beschadigd.⁵ De kerk werd door soldaten ingericht als legerplaats en als paardenstal: binnen de kortste keren is het gebouw een ruïne. In 1600 werd medegedeeld dat de kerk 'by tyden des Statischen garnisons erbarmlick ingefallen und noch gantz wüst ligt als een achterlaet des krijgs'.⁶

Toen in dat jaar graaf Joost van den Bergh overleed en men hem in de grafelijke grafkelder voor het hoogaltaar wilde bijzetten, moest men eerst balken wegruimen om bij de kelder te kunnen komen. In 1603 stortte het dak boven het hoogaltaar in. In 1610 begon men met het herstelwerk. In eerste instantie liet men ravage boven de grafkelder opruimen.⁷ In 1612 werd begonnen met de herbouw van de kerk, waarvan de toen in de kerk tegen de voormalige zuidoostelijke vie-

ringspijler aangebrachte gedenksteen nog getuigt. Ongetwijfeld werden toen het schip en het transept hersteld waarbij nieuwe daken werden aangebracht.

Het koor werd blijkbaar niet herbouwd. Boven de grafelijke grafkelder kwam een provisorisch afdak dat in 1668 weer werd verwijderd, waarbij tevens een deel van de kerk werd afgebroken. Het resultaat wordt goed weergegeven op de tekening van Maximiliaen de Raet uit 1720 (zie afb. 3).

In deze context valt een slechts onopvallend bouwspoor in het kerkinterieur minder goed te plaatsen. Aan weerszijden van de grote spitsboog die vroeger vanuit de viering opende naar het koor zijn nog lijstjes zichtbaar met duidelijke renaissance-kenmerken. Nu is de boog met een muur dichtgezet waarop de lijstjes doodlopen. Vroeger liepen zij ongetwijfeld in het koor door en vormden daar een horizontale geleding van de wand. Zij lijken dus te horen bij een periode dat het koor van de kerk nog in gebruik was, dus voor de verwoestingen uit de Tachtigjarige oorlog. Anderzijds zitten zij hoger dan de al genoemde kraagstenen en lijken dus te zijn aangebracht toen de stenen gewelven al waren verdwenen. Iets dat eigenlijk alleen maar aan de verwoestingen van de Tachtigjarige oorlog kan worden toegeschreven.

Een mogelijke verklaring is de volgende. In eerste instantie verdwenen de stenen gewelven, mogelijk veroorzaakt door oorlogshandelingen. Het koor bleef nog in gebruik en de renaissance-lijstjes werden aangebracht, mogelijk in combinatie met de gestucte plafonds die nog aanwezig zijn. Pas in tweede instantie besloot men het koor niet meer te herbouwen en af te scheiden van het deel van de kerk dat in gebruik bleef. Helaas zijn geen schriftelijke bronnen bekend die op dit probleem licht kunnen werpen.

Zoals gezegd werden bij de herstelwerkzaamheden nieuwe daken boven transept en schip getimmerd. Alle kapgebinten vertonen een duidelijke eenheid en de gehakte telmerken maken een datering in de 17de eeuw aannemelijk. Toch zag het dakenplan er aanvankelijk niet zo uit als het huidige. Boven de scheidingsmuur tussen het ruïneuze koor en de viering was tot in de 18de eeuw een topgevel aanwezig. De bewaard gebleven prenten uit die tijd wijzen hierop, evenals de op de kerkzolder aangetroffen bouwsporen. De halve kapspanten die nu het dakschild ondersteunen dat de oostelijke begrenzing van het kerkdak vormt, zijn duidelijk later toegevoegd. De op de gebinten voorkomende telmerken vormen geen sluitend systeem. Klaarblijkelijk werden oude dekbalkgebinten verzaagd tot de nog bestaande halve kapspanten, die bevestigd werden aan de oorspronkelijke flieringen boven schip en transept. Wanneer is ons onbekend. In grote lijnen is het kerkgebouw zoals het er na de verbouwingen van de vroege 17de eeuw uitzag tot in onze tijd bewaard gebleven. Merkwaardig is de vorm van de spantbenen van de bovenste kapspanten. Deze vertonen vlak boven de fliering een scherpe knik, veroorzaakt door de wens de spantbenen op de dekbalk te laten rusten maar tevens om het spantbeen naast de sporen de dakbebording te laten dragen.

De bouw van de klokkentoren in 1496

Dankzij de bewaard gebleven rekening van de kerkmeesters over het jaar 1495-'96 zijn we goed ingelicht over het gieten van klokken en, in mindere mate, over het bouwen van de klokkentoren in het jaar 1496. Na jaren lang vermist te zijn geweest kwam de rekening in 1937 in het archief van het Huis Bergh terug en werd het jaar daarop door de toenmalige archivaris A.P. van Schilfgaarde gepubliceerd in *Bijdragen en Mededeelingen der Vereeniging 'Gelre'*.⁸ Nog onlangs, in 1993, werd door John Thoben ook uitgebreid aandacht besteed aan het gieten van de klokken in een artikel in *Old Ni-js, Lijfblad voor de Heemkundekring Bergh*.⁹

Geeft de kerkmeestersrekening een schat aan informatie over het gieten van de klokken, het is toch geen projectrekening zoals we die kennen uit bijvoorbeeld de stedelijke administratie van Deventer, waar voor grote projecten als de bouw van de IJsselbrug in 1484 een speciale boekhouding werd opgezet. De kerkmeestersrekening uit 's-Heerenberg is een gewone jaarrekening waarin alle inkomsten en uitgaven binnen het boekjaar, 'aengaende op Martini anno XCV (11 november 1495) end uitgaende up Martini anno XCVI (11 november 1496)' werden verantwoord. Dit betekent dat naast posten die voor ons onderwerp van belang zijn, ook posten voorkomen die niets met het gieten van de klokken of het bouwen van de klokkentoren te maken hebben. Maar die, indien onjuist geïnterpreteerd, wel voor grote verwarring kunnen zorgen!¹⁰

Een tweede aspect dat om een verklaring vraagt is het feit dat veel posten die we bij de bouw van een zo omvangrijke houten toren zouden verwachten, in de rekening ontbreken. Zo lezen we dat de timmerlui uit Terborg, die de toren zouden timmeren in 's-Heerenberg worden onthaald op drank en spijs, maar over het timmeren zelf vinden we in de rekening geen woord. Hetzelfde geldt voor het eikenhout dat toch in grote hoeveelheden voor de te bouwen klokkentoren moet zijn aangeschaft. De acht grote eiken stammen die werden verwerkt tot de acht zware stijlen van de toren kunnen we in de rekening echter wel terugvinden. Vier zijn namelijk er geschonken door Oswald, Heer van den Bergh en vier door de abt van het klooster Bethlehem bij Doetinchem.¹¹ De kerk hoeft alleen het omhakken, bewerken en vervoer van het hout te betalen, reden waarom deze posten in de rekening zijn opgenomen. Van al het andere verwerkte hout komen we alleen de niet gebruikte resten tegen: 'Item dair sint oick noch wat schaelen und deellen, ind liggen up der snijtkuelen ind behoeren den kerck toe'.¹² Vrij vertaald: het afvalhout dat bij de zaagkuil is blijven liggen behoort de kerk. Voor onze vraagstelling betekent dit wél dat er ook in de rekening een aanwijzing bestaat dat er heel wat meer hout is verwerkt dan alleen de genoemde acht eiken.

Door het ontbreken in de rekening van al dit hout moeten we dus wel concluderen dat alle verwerkte hout aan de kerk werd geschonken en dat de werklieden die de klokkentoren bouwden door anderen dan de kerkmeesters werden betaald. Voor ons is dat jammer. Anders dan over het gieten van de klokken

komen we zo uit de kerkmeestersrekening maar weinig te weten over de bouw van de bijbehorende klokkentoren.¹³

Een bijkomend probleem is dat niet alle posten even duidelijk zijn en dat de meeste posten niet zijn gedateerd, zodat we de gebeurtenissen niet in een chronologische volgorde kunnen plaatsen.

De eerste post luidt: 'Item doe die tymmerluyd van der Borch hiir verscheiden waeren omb dat berchvred the tymmeren tot den cloicken, die verdaen myd meister Wyllem tot Bernt Rybben huys 5 1/2 st., f. 11 kr. 3 oirtken', zoals eerder vermeld. Het betaalde bedrag, ruim elf kromsteerten, komen we vaker tegen als het gaat om kosten voor verteringen.

Waarschijnlijk gaat het hier om kosten die gemaakt zijn bij de bespreking hoe de klokkentoren zou moeten worden uitgevoerd. 'Bergvrede' is een normaal middelnederlands woord voor klokkentoren.

De tweede post, die hier direct op volgt is even fascinerend als cryptisch:

'Item Henrick van Groenen ind Reiner Poer siint gewesst the Duysborch, omb dat klockhuys the besien off te kopen offt onss hed gedient, doe vertert die reys 11 br. 3 oirtken, f. 11 kr. 3 oirtken.'

Henrick van Groenen is één van beide kerkmeesters die de rekening heeft opgesteld. Van Schilfgaarde meent dat men in eerste instantie heeft geprobeerd in Doesburg een klokkentoren 'die daar blijkbaar overcompleet was' te kopen. Hoe ergens een klokkentoren overcompleet kan zijn, laat zich echter slecht voorstellen. Of had men daar de klokken in een tijdelijke vrijstaande toren ondergebracht in afwachting van de voltooiing van de in aanbouw zijnde definitieve stenen toren en stond alleen de toren zonder klokken te koop? We moeten dan aannemen dat deze reis gemaakt werd vóórdat het kerkbestuur aan Mr. Geert van Wou de opdracht gaf nieuwe klokken te gieten. Immers de kans dat de nieuwe klokken in een bestaande toren zouden passen, als die daar niet speciaal voor werden gegoten, lijkt niet erg groot. De post in de rekening is ook wel erg vrijblijvend geformuleerd: men gaat op reis om de klokkentoren te bekijken..... in de hoop dat die te gebruiken zou zijn. Misschien moest de bezochte klokkentoren alleen als voorbeeld dienen voor de te bouwen toren en ging men op reis om de constructie te bestuderen. Het woordje 'kopen' is dan al helemaal niet te plaatsen. Ook de plaats waar men heen reist is niet duidelijk: 'Duysborch'. Doesburg interpreteert van Schilfgaarde, maar Duisburg is natuurlijk ook mogelijk. Het is opvallend dat als de plaatsnaam Doesburg in de rekening wordt genoemd, wat een aantal keren voorkomt, deze consequent als 'Doysborch' wordt geschreven.¹⁴ Hoe het ook zij, er werd geen bestaande toren gekocht maar een nieuwe getimmerd.

Doordat deze posten niet zijn gedateerd kunnen we ze ook niet relateren aan het gieten van de klokken. Het lijkt aannemelijk dat de dag dat onder de burgers van de stad werd gecollecteerd voor de klokken, 4 april 1496, de plannen voor nieuwe klokken en dus voor de bijbehorende klokkentoren al in een gevorderd stadium verkeerden.

Waar we meer over weten zijn de acht geschonken eiken, die een belangrijke rol spelen in de reconstructie van de toren. De eerste post over dit onderwerp maakt gelijk al veel duidelijk:

'Item onse gnedige heer van den Bergh hefft onss gegeven 4 groter langer holter, ind sullen styelen wesen tot den kloek-huyss, ynd staen yn den Bredenbroeck'. De vier grote eiken zullen worden verwerkt tot stijlen van de klokkentoren. Kerkmeester Henrick van Groenen reist met de timmerlieden naar Bredenbroeck 'ind hefft die holter versien'. In overleg met de timmerlieden zullen vier grote, maar vooral mooie rechte eiken zijn uitgezocht en vervolgens van een merk voorzien zoals dat ook nu nog in de bosbouw gebruikelijk is. Bernt ten Holler neemt voor één gulden het omhakken van de bomen en het 'beslaen' aan, het behakken van de stammen tot vierkante balken.

Ook de vier eiken die geschonken werden door de abt van het klooster Bethlehem zouden tot stijlen in de nieuwe klokkentoren worden verwerkt. Zij stonden in het kerspel Varsveld op het erf Ydinck. Na het omhakken van de bomen en het bewerken van de stammen hadden de balken een lengte van 50 voet, afhankelijk van de gebruikte voetmaat, is dat rond de vijftien meter. De posten die betrekking hebben op het vervoer van de balken naar 's-Heerenberg zeggen ook iets over hun omvang. Er waren vier wagens nodig om de balken te vervoeren, dus één per wagen. Er waren '3 gespan peerde aen elcker waege' nodig om de karren te trekken, dus zes paarden per kar.

Voor het vervoer van deze balken moest tol worden betaald: weggeld en bruggeld om de Oude IJssel bij Doetinchem te kunnen passeren. We kunnen deze posten in de kerkmeestersrekening terugvinden.

Al het andere hout zal uit de directe omgeving van 's-Heerenberg zijn gekomen en in de vorm van ruwe stammen op de bouwplaats zijn aangevoerd. Het hout moest eerst worden verwerkt tot balken, planken, latten of wat ook maar voor de bouw nodig was. Het in de lengte verzagen van bomen noemde men in de middeleeuwen meestal geen 'zagen' maar 'snijden' en de ambachtlieden die dit werk uitoefenden 'holtsniders'. Dit houtsnijden gebeurde door twee man en een grote trekzaag. Eén man stond op de balk en was verantwoordelijk voor een rechte zaagsnede, de tweede man, die onder de balk stond, leverde de kracht. Om zo te kunnen zagen moest de stam dus op een zaagbok worden gelegd of half over een gegraven kuil. Zo'n 'snijkuele', zoals die in de 's-Heerenbergse rekening wordt genoemd, komen we in middeleeuwse bouwrekeningen vaker tegen. Zoals al genoemd bleef er na de bouw van de klokkentoren waarschijnlijk nogal wat resthout bij de zaagkuil liggen dat natuurlijk nog goed bruikbaar was als timmer- of brandhout. Reden voor het kerkbestuur om nog eens nadrukkelijk in de rekening te noteren dat dit hout aan de kerk toebehoorde.

Na het bestuderen van de kerkmeestersrekening hebben we nog maar een heel globaal beeld van hoe de klokkentoren er

na voltooiing uitzag. De hoofdconstructie bestond uit acht zware stijlen, waarschijnlijk rustend op een stenen voet. Daarboven stond de eigenlijke klokkenstoel, bestaande uit vier jukken waartussen de drie door Geert van Wou gegoten klokken hingen. Daarboven was ongetwijfeld een dak aangebracht, zoals bij alle historische klokkenstoelen die we kennen. In een volgende paragraaf zullen we proberen aan de hand van het nog op de zolder van de kerk aanwezige sloopmateriaal van de toren tot een volledig beeld te komen van zijn oorspronkelijke verschijningsvorm.

De lotgevallen van klokkentoren en klokken

Ook over de geschiedenis van de klokkentoren tussen de bouw in 1496 en zijn sloop in 1821 beschikken we helaas slechts over enkele feiten. Zo maken de resultaten van het dendrochronologisch onderzoek duidelijk dat men de toren in 1499 door het aanbrengen van enkele nieuwe dwarsverbindingen heeft willen versterken. Anders is de datering van één van de aangetroffen balken, waarvan het hout in de winter van 1498/'99 werd gekapt, niet te verklaren.¹⁵ Het lijkt onwaarschijnlijk dat men over de bouw van de klokkentoren drie jaar heeft gedaan en dat deze pas in 1499 werd voltooid. Waarschijnlijk was door het regelmatige luiden van de zware kerkklokken gebleken dat de oorspronkelijke constructie niet stevig genoeg was.

In 1543 werd een vierde klok voor de grote klokkentoren gegoten. Deze angelusklok droeg het opschrift: 'Sancta Maria orate pro nobis Engel Tolhuijs fundebat MCXLIII' - Heilige Maria bid voor ons. Engel Tolhuijs goot [mij] 1543.¹⁶ Tot 1809 hing hij in de klokkentoren op het kerkhof bij de Hervormde Kerk. In dat jaar verhuisde hij naar het torentje van de in 1805 nieuw gebouwde Katholieke Kerk.¹⁷ Omdat er in 1543 in de klokkenstoel geen ruimte was voor een vierde klok moet hij ergens lager in de constructie zijn gehangen. Waar weten we niet.

Was in de Tachtigjarige Oorlog grote schade aan het kerkgebouw toegebracht; over schade aan de klokkentoren lezen we niets. Wel blijkt de toren in 1617 bouwvallig, ja, zelfs zo bouwvallig dat hij op instorten stond:

*'Off niet waer is, dat den kerckentoern in den jaer 1617 dermaten vervallen sijnde, dat een nedervallen te besorgen stonde, en de de kercken-middelen niet vermochten de reparatie des toorns te doen, te dier tijt een gemene uijtsettinge van penninghen onder den burgeren en de inwoonderen van de stadt, die de hujsen besitten ende bewonen geschiet, ende daarmede de toorn gerepareert ende staende gehouden is?'*¹⁸

Een tweede citaat maakt duidelijk dat het ondbelzinnig om de oude klokkentoren op het kerkhof gaat en niet om een nieuw gebouwde toren:

'Blijck dan oick in Ao 1617 den Klocken Toorn up den kerckhoff staende, soe in fall dreigden'.¹⁹ De laatste zin is wat onhandig geformuleerd maar de strekking is duidelijk: in 1617 was de klokkentoren op het kerkhof zo vervallen dat hij

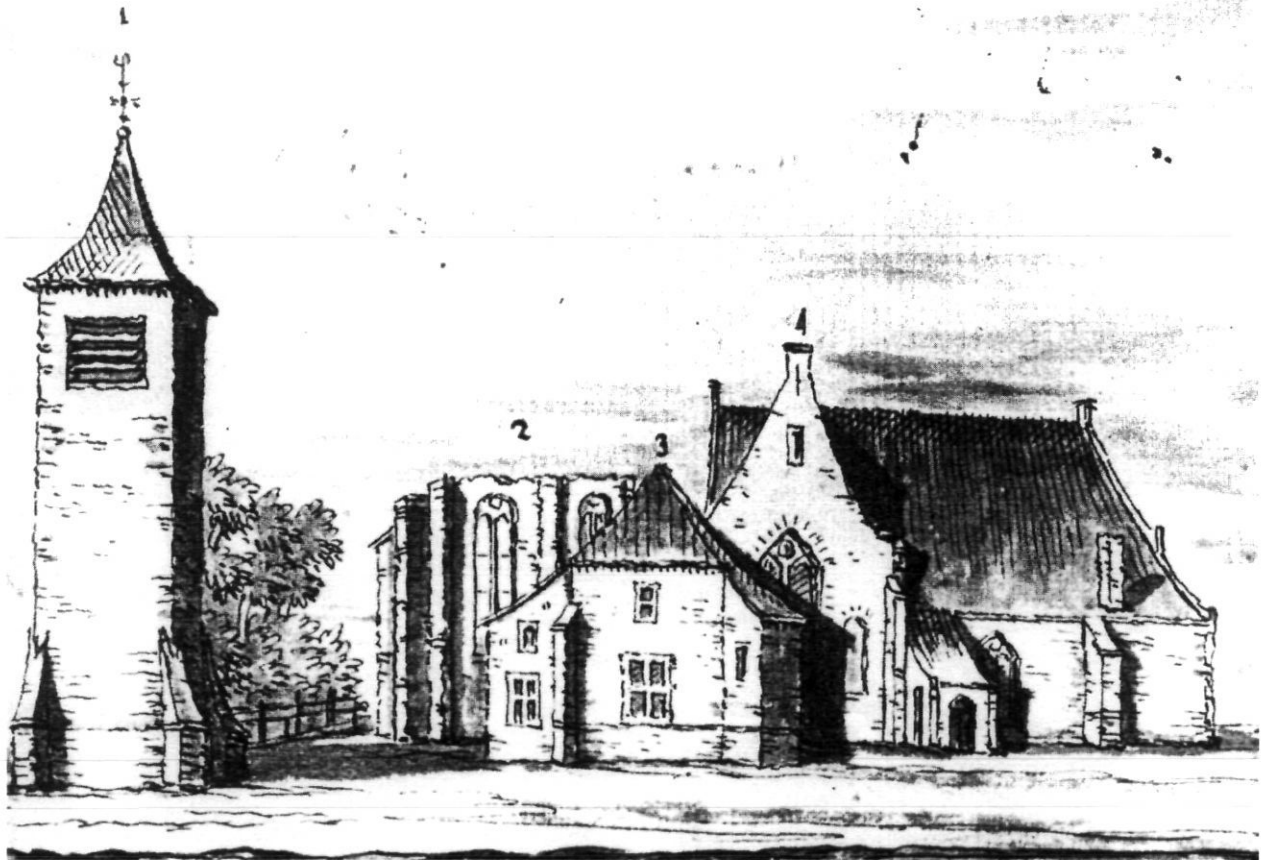
dreigde in te storten. Beide citaten komen uit de briefwisseling tussen het kerkbestuur en de stedelijk magistraat in 1651. De kerk probeerde alsnog wat van de in 1617 gemaakte kosten voor de reparatie van de toren op de stad te verhalen. Wat er toen precies werd gerepareerd kunnen we helaas niet in de stukken vinden. De reparaties waren door de kerkmeesters in 1617 wel verantwoord door middel van een rekening die in 1651 nog aanwezig bleek, maar sindsdien verloren is gegaan.²⁰ Ook in het stadsarchief is niets meer over dit onderwerp te vinden. Dat de situatie ernstig was, blijkt uit het feit dat veel burgers bereid bleken aan de reparatie van de klokkentoren mee te betalen. De lijst met hun namen en bijdragen is wel bewaard gebleven en werd door John Thoben gepubliceerd.²¹

Uit de periode na 1617 tot de sloop van de toren in 1821 zijn geen archiefgegevens bekend, maar wél een drietal afbeeldingen die de klokkentoren min of meer gedetailleerd weergeven. Het zijn afbeeldingen uit respectievelijk 1720, 1731 en

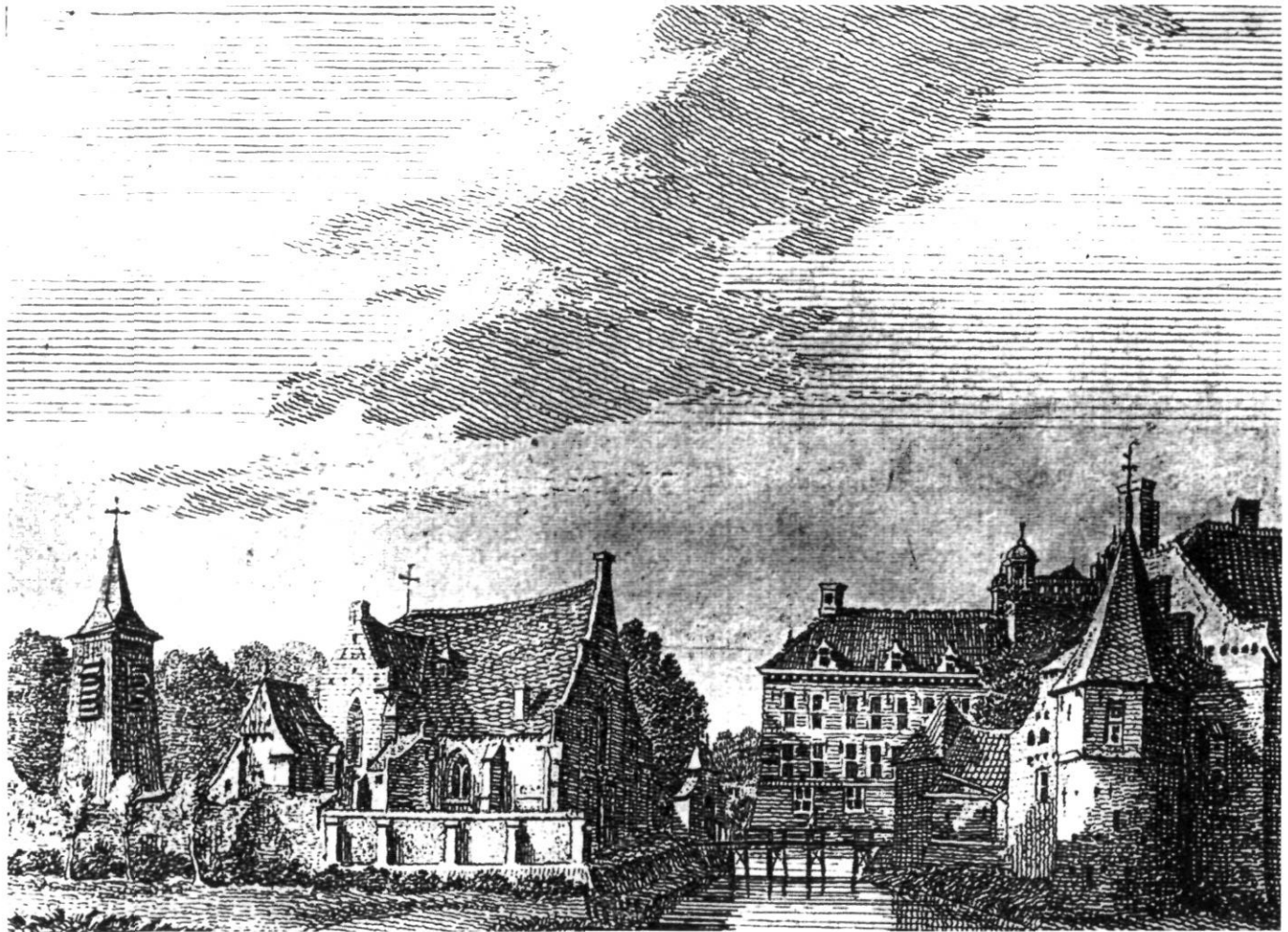
1743, waarvan twee van beroemde 18de-eeuwse tekenaars, Cornelis Pronk (1731) en Jan de Beijer (1743). Van beide tekenaars is bekend dat zij door het land hebben gereisd om stads- en dorpsgezichten in tekening vast te leggen. Ongetwijfeld hebben zij 's-Heerenberg bezocht en ter plekke getekend. De derde tekening, uit 1720 van Maximiliaen de Raet, is gemaakt naar een tekening van D. Thielemans (afb. 3).

Alle tekeningen maken in grote lijnen een betrouwbare indruk. Naast de klokkentoren zijn op de tekeningen ook het kerkgebouw en op de jongste twee van de drie ook delen van het kasteel te zien. Wat betreft kerk en kasteel zijn geen onderdelen aan te wijzen waar de interpretatie van de waargenomen werkelijkheid fundamenteel verschilt.

De wijze waarop de klokkentoren door Pronk en De Beijer werd weergegeven, vertoont dan ook grote overeenkomsten. We zien een gesloten toren die duidelijk naar boven toe versmalt en het dak heeft de vorm van een overhoeks ingesnoerde spits. De tekening van Maximiliaen de Raet uit 1720 wijkt

Afb. 3. Maximiliaen de Raet naar D. Thielemans, 1720. Overzicht vanuit het noorden op klokkentoren en kerk. Het koor van de kerk is op de afbeelding niet meer gebruikt en als ruïne weergegeven.

Afb. 4. Jan de Beijer, 1743. Detail van een prent met daarop de kerk met de klokkentoren vanuit het noordwesten gezien. Rechts op de achtergrond nog een deel van het kasteel.

daarvan op onderdelen af. De toren versmalt niet en heeft een eenvoudig piramidedak. Uit de op de zolder van de kerk bewaard gebleven stijlen van de klokkentoren blijkt zonneklaar dat deze taps toeliep. Zoals ook uit de hele opzet van de tekening blijkt, was De Raet duidelijk een minder geroutineerd tekenaar dan zijn beide kunstbroeders en waarschijnlijk kende hij de situatie niet uit eigen waarneming. Naast het fout getekende verloop van de torenromp blijft eigenlijk als enige verschil de vorm van het dak. Mogelijk werd de vorm hier door De Raet versimpeld maar het is zeker ook niet uit te sluiten dat de klokkentoren tussen 1720 en 1731 een andere dakvorm kreeg.

De Raet en Pronk laten de voet van de toren zien, bij Jan de Beyer is die achter de kerkhofmuur en bosschages verscholen (afb. 4). De Raet tekent op de hoeken van de toren kloeksteunberen die er waarschijnlijk ook zijn geweest. Het deel van de torenfundamenten dat werd opgegraven, waarschijnlijk in 1943, vertoont inderdaad overhoekse steunberen.²² Bij

Pronk zijn de hoeken van de toren net niet goed te zien, zij gaan schuil achter de bladeren van een boom en de tegen de kerk gebouwde school. Alleen bij Pronk is te zien dat er rechts in de westelijke gevel van de klokkentoren een deur aanwezig is met daarboven een horizontale naad (afb. 5). Bij het hoger opgaande gevelvlak schrijft Pronk 'leyen'. Onder de naad is ongetwijfeld muurwerk aanwezig waartoe ook de steunberen behoren. Ook bij De Raet is deze horizontale naad herkenbaar, maar de weergave van het materiaal is zo onbeholpen dat niet te zien is dat de gevel boven deze naad geen metselwerk is. Boven de stenen voet moet de toren dus voorzien zijn geweest van een beplanking waarop de leien waren gespijkerd.

Opvallend is dat de hoeken van de houten opbouw geen rechte lijn vormen maar zowel bij Pronk als De Beijer naar onder toe naar buiten buigen. En dat is merkwaardig, want de hoekstijlen, waarvan er bij het bouwhistorisch onderzoek drie zijn aangetroffen, zijn gewoon recht. Een verklaring zou kunnen

zijn dat de stenen voet niet zozeer *onder* de houten constructie stond, maar er hoofdzakelijk *omheen* was gemetseld. De beplanking die hogerop de rechte stijlen volgt, moest wel naar buiten buigen om, in verband met het afwateren, buiten het muurwerk uit te komen. Een consequentie van deze redenering is dat dit metselwerk een latere toevoeging moet zijn. Voor deze gedachte bestaan ook bouwhistorische argumenten. Aan de onderzijde van de op de kerkzolder hergebruikte stijlen van de klokkentoren zijn namelijk kepen aanwezig waarin op enkele plekken nog mortelresten zitten. Deze kepen behoren duidelijk niet tot de oorspronkelijke opzet van de toren en hun betekenis laat zich niet moeilijk raden. De klokkentoren was in 1496 met enige zekerheid een open constructie die aan weer en wind was blootgesteld, waardoor met name het houtwerk aan de onderzijde van de toren kwetsbaar was. Het bovenste deel van de toren was beter beschermd door het brede overstekende dak dat alle grotere open klokkentorens in Friesland nu nog hebben. Op een gegeven moment zal de constructie aan de voet zo verzwakt zijn dat de hele toren gevaar liep. Aan de onderzijde werden toen de stijlen in nieuw metselwerk 'ingepakt' waarbij de kepen dienden om de stijlen goed in het nieuwe metselwerk te verankeren. Tegelijkertijd zal men de hele toren van een beplanking met leien hebben voorzien om toekomstig inwateren te voorkomen. Het kan haast niet anders of de situatie die we op de 18de-eeuwse tekeningen zien, kwam bij de kostbare verbouwing van 1617 tot stand. Voor het ommetselen van de

stijlen bestaat ook een bouwhistorisch argument. De hoekstijlen hadden oorspronkelijk aan de onderzijde zware naar buiten gerichte schoren, die in een later stadium werden verwijderd. Dat dit niet bij de sloop van de toren in 1821 gebeurde, toen alle houtverbindingen werden afgezaagd, blijkt uit het feit dat de schoren met pen en al werden verwijderd. Waarschijnlijk gebeurde dit in 1617 om plaats te maken voor gemetselde steunberen.

Een laatste interessante conclusie die uit de vergelijking van de drie tekeningen kan worden getrokken, is dat men tussen 1731 en 1743 klaarblijkelijk de galmgaten in de toren aanzienlijk heeft vergroot. Pronk en De Raet schetsen hetzelfde beeld: galmgaten in de noord- en westgevel die iets breder zijn dan hoog met daarin vier à vijf galmborden. Op detailniveau zijn de tekeningen niet altijd even duidelijk. Jan de Beijer tekent in 1743 een heel andere situatie. Het noordelijke galmgat is bij hem veel hoger dan breed en hij tekent duidelijk zeven galmborden. Ook het westelijke galmgat is hoger dan breed maar duidelijk minder hoog dan dat in de noordelijke gevel. Klaarblijkelijk vond men dat het luiden van de klokken teveel werd gedempt door de ombouw en probeerde men hier, door het vergroten van de galmgaten, verbetering in te brengen. Misschien zijn er nog archiefstukken te vinden die iets over deze bouwkundige ingrepen vertellen.

Afb. 5. Cornelis Pronk, 1731. Kerk en klokkentoren vanuit het westen gezien, rechts op de voorgrond nog een deel van het kasteel.

Was de klokkentoren er in 1617, na meer dan honderd jaar aan weer en wind te zijn blootgesteld slecht aan toe; door de ingrijpende verbouwing in dat jaar kon hij er weer eeuwen tegen.²³ Maar houtconstructies blijven natuurlijk kwetsbaar. In 1817 was de toren weer in zo'n slechte staat dat de burgemeester de gereformeerde en katholieke gemeente, die de toren samen in bezit hadden, aanschreef deze te laten repareren. Er gebeurt echter niets. Enkele jaren later, in 1820, kwam de slechte toestand van de klokkentoren weer ter sprake. Twee timmerlieden hadden de toestand van de toren nauwkeurig opgenomen en verklaarden dat deze onherstelbaar was. Besloten werd de oude toren af te breken, het schip van de kerk door middel van een muur af te scheiden en in te richten als school waarboven de klokken zouden worden opgehangen.

Op 15 januari 1821 werd de sloop door twee timmerlieden en een metselaar aangenomen waarbij het 'bovenwerk of zoo genoemde klokkengestoelte' met zorg uit elkaar moest worden genomen. Op 27 januari was de klus geklaard en het hout dat niet meer nodig was werd verkocht.

In maart van datzelfde jaar nam timmerman Ter Wiel uit Azewijn het timmerwerk aan dat nodig was om de klokken op de zolder van de kerk op te hangen, waartoe de inmiddels 325 jaar oude klokkenstoel werd hergebruikt. De situatie op de kerkzolder nu leert dat het precies zo is gegaan.

De school in de kerk, die gemeenschappelijk bezit was van de Nederlands hervormde en de katholieke gemeente bleef tot 1842 in gebruik, waarna de ruimte tot kosterwoning werd verbouwd.²⁴

Het voorlopig laatste hoofdstuk in de geschiedenis van de houten klokkentoren in 's-Heerenberg werd in 1897 geschreven. De drie klokken van Geert van Wou werden verkocht aan de katholieke gemeente en ondergebracht in de toren van de nieuw gebouwde kerk aan de Markt en daar hangen zij nog steeds.

De resten van de klokkentoren bleven op de zolder van de Nederlands hervormde kerk achter en vormen daar tot op heden een waardevol document van de grote klokkentoren zoals die eeuwen achtereenvolgens op het kerkhof achter de kerk stond.

Een verantwoording van de reconstructie

In het voorgaande is al veel gezegd over hoe de klokkentoren er in grote lijnen uit moet hebben gezien. Het bovenste deel van de toren, de klokkenstoel, die voor een belangrijk deel bewaard bleef, bestaat uit vier jukken waartussen oorspronkelijk de drie klokken hingen. Deze jukken lijken in veel opzichten op normale kapspanten met spantbenen, korbelen en een dekbalk. Ook de in 1496 gebruikte telmerken komen overeen met wat toen voor kapconstructies gebruikelijk was: gesneden telmerken, aan de ene zijde recht en aan de andere zijde gebroken. Als extra versteviging heeft elk juk ook in het midden een stijl die aan de onderzijde naar beide zijden is afgeschoord. Hier immers oefenden de bronzen klokken de

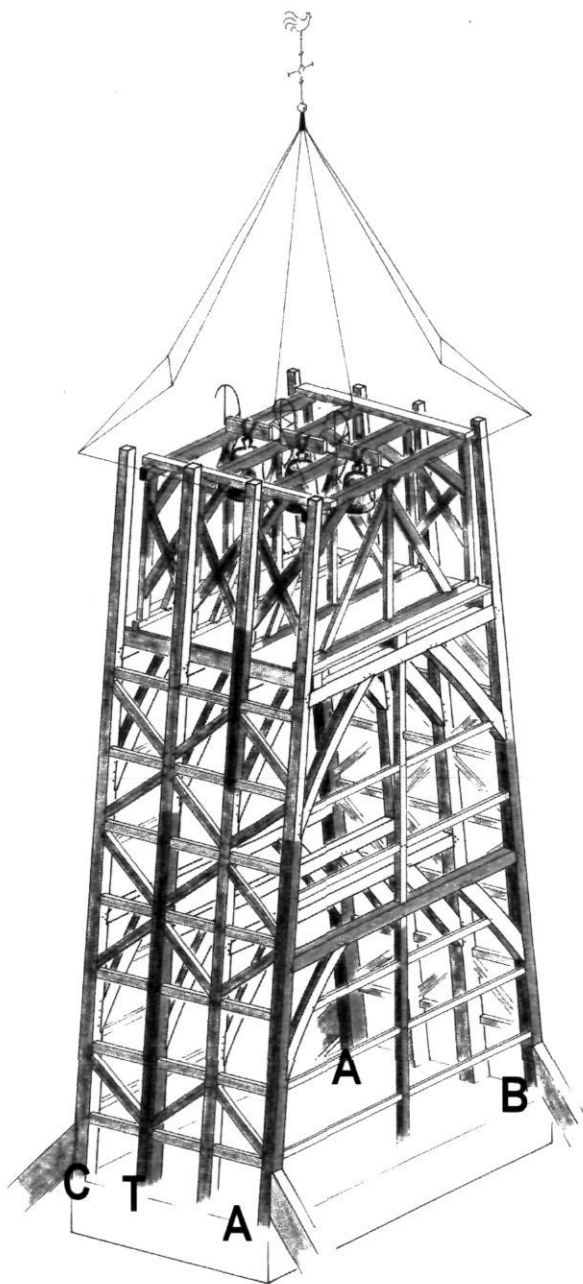
grootste kracht uit op de draagconstructie. Doordat bij de verhuizing naar de kerkzolder de klokkenstoel aan de onderzijde met anderhalve meter werd ingekort, zijn alle schoren en de vier stijlen aan de onderzijde afgezaagd, om vervolgens met pen-en-gat weer aan een 'trekbalk' te worden bevestigd. Hoewel trekbalken in de letterlijke betekenis zullen we deze balken in het vervolg onderregels noemen, om ze duidelijk te onderscheiden van de trekbalken die van muur naar muur lopen. Deze vier onderregels zijn niet de originele. Men gebruikte hiervoor in 1821 vier sloopbalken die elders uit de toren kwamen. Toch zijn van de oorspronkelijke onderregels nog wel resten bewaard gebleven. Men zagde er namelijk enkele in de lengte door die nu nog als vloerplanken rondom de klokkenstoel fungeren. Op één van deze onderregels is nog het slijtspoor te zien dat het luidtouw hier na ruim drie eeuwen klokluiden heeft achtergelaten! Opvallend is dat deze originele onderregels uitzonderlijk licht waren, ongeveer twintig centimeter in het vierkant. Helaas heeft geen van deze verzaagde balken nog zijn oorspronkelijke lengte. We vinden er alleen de pengaten van de middenstijl met zijn in schoren; het deel waarmee de klokkenstoel aan de toren was verbonden bleef niet bewaard. Recht onder het pengat van de stijl (in zijn oorspronkelijke positie) bevindt zich een rechthoekige keep die duidelijk maakt dat de onderregel hier op een zware dwarsbalk rustte zonder hieraan te zijn bevestigd. In de uiteindelijke reconstructie hebben we drie van deze dwarsbalken verondersteld. Hoe dus de klokkenstoel aan de onderliggende constructie was bevestigd, blijft onduidelijk. Wij hebben de klokkenstoel los op de constructie van de toren gezet, er van uitgaande dat het eigen gewicht van de klokkenstoel met klokken hem op zijn plaats zou houden en de over elkaar gekepte onderregels en dwarsbalken afschuiven zouden voorkomen. Een tweede reden om klokkenstoel en toren los van elkaar te houden is het feit dat de maten tussen de jukken van de klokkenstoel ongelijk zijn. Deze werden namelijk bepaald door de afmetingen van de klokken, die uiteraard per klok verschilden. Door nu stoel en toren los van elkaar te houden ontstond de mogelijkheid de toren wel gelijke tussenafstanden te geven. Dit heeft ook tot gevolg dat de klokkenstoel in feite binnen de constructie van de toren komt te staan en het dak niet op de stoel, maar op de toren rust.

Met enige zekerheid lag voor de sloop van de toren de vloer van de klokkenzolder ter hoogte van de onderregels. Tussen de verschillende jukken waren kruisen ter versteviging aangebracht. Ook deze bleken in 1821 te hoog voor de kerkzolder en moesten dus worden aangepast, wat nu nog goed te zien is.

De opbouw van de eigenlijk toren is minder eenvoudig te reconstrueren. Van de acht stijlen die in de kerkmeestersrekening worden genoemd troffen wij op de kerkzolder nog de resten van vier hergebruikte stijlen aan.²⁵ Ongetwijfeld vormden deze stijlen ook jukken die de jukken van de klokkenstoel ondersteunden. De stijlen waren hiertoe paarsgewijs verbonden en stonden onder de jukken van de klokkenstoel.²⁶ Uit de bewaard gebleven resten van de stijlen is deze situatie

goed af te lezen. Alle stijlen vertonen het pengat van een zware tussenbalk die met een borst was ingelaten en met drie toognagels was verankerd. Daaronder zit het pengat van het bijbehorende korbeel.

Deze tussenbalken verbonden dus de stijlen in het voorvlak

Afb. 6. De reconstructie van de klokkentoren van 's-Heerenberg uit 1496 met daarop gearceerd aangegeven welke onderdelen hergebruikt op de zolder van de Nederlands hervormde kerk werden aangetroffen. De positie van enkele onderdelen is niet zeker, zoals die van de tussenbalk, de middenstijl en de twee onderregels van de klokkenstoel. Zo is van de tussenbalk zeker dat het een tussenbalk is, maar niet welke (tek. Peter Boer, Bureau Lantschap).

met die in het achtervlak van de toren.²⁷ Uit de hoek tussen stijlen en tussenbalken kan worden afgeleid dat de stijlen niet verticaal stonden, maar onder een hoek van ongeveer zeven graden naar binnen hielden. In voor- en achtervlak waren de stijlen onderling verbonden door horizontale regels en versterkt met diagonalen. De houtmaten hiervan waren veel lichter dan die van de tussenbalken, ongeveer zeventien centimeter in het vierkant. De combinatie van stijlen en horizontale regels verdeelden de voor- en achterzijde van de toren dus in rechthoekige vakken, waarvan de meeste, maar niet alle, diagonalen bevatten. De drie hoekstijlen vertonen aan de onderzijde, in de oorspronkelijke positie gezien, nog de pengaten van zware, naar beneden gerichte, schoren die naar links en rechts hadden uitgestoken. Ze zijn al genoemd.

Uit deze gegevens kan worden geconcludeerd dat van alle vier nog aanwezige stijlen min of meer hetzelfde gedeelte bewaard is gebleven, wat het mogelijk maakt een poging te doen de stijlen ten opzichte van elkaar te positioneren. Doordat de timmerlieden in 1496 geen kruisen hadden aangebracht maar diagonalen, waardoor een asymmetrisch beeld ontstond, kan worden bepaald waar stijlen naast elkaar konden hebben gestaan en waar dit was uitgesloten. Twee hoekstijlen waren volkomen identiek (A), de derde (B) is het spiegelbeeld van A. Op grond van de richting van de tussenbalk, de zware schoor en de regels en diagonalen kan eenvoudig worden bepaald dat de twee hoekstijlen A rechts in het voorvlak en links in het achtervlak hebben gestaan. Gezien de spiegelbeeldigheid van B ligt het voor de hand dat hier ook twee exemplaren van zijn geweest en dat die de andere twee hoeken hebben ingenomen. Dit nu blijkt niet het geval. Uit de rangschikking van de diagonalen blijkt dat tussenstijl T noch naast A, noch naast B kan hebben gestaan. Er moet dus nog een hypothetische variant, hoekstijl C, zijn geweest, waarvan de vorm op grond van de afgezaagde regels en diagonalen van T kan worden bepaald. Als we nu de voor en de achterzijde van de toren met elkaar vergelijken zien we dat de configuratie van de diagonalen duidelijk verschillend van opzet is.²⁸ De reden hiervoor is onduidelijk, maar de ruimtelijke opbouw in de hoogte van de gevelvlakken aan beide zijden is wel gelijk. De onderste rij herkenbare vakken ter hoogte van de hoekschoren is 'leeg', dan volgt een rij met diagonalen, weer een lege rij, twee rijen met diagonalen en daarboven een rij waarvan de situatie niet duidelijk is omdat we de aanzetten van diagonalen wellicht missen, omdat die aanwezig waren op de stijlen die niet bewaard bleven.²⁹

Toen de beeldvorming zo ver gevorderd was als boven beschreven, werd nog een deel van een stijl ontdekt in de vorm van twee vloerplanken die bij nadere bestudering de twee helften van een tussenstijl bleken te zijn. Op dit stuk stijl, dat symmetrisch van opzet is, is ook het pengat van een tussenbalk zichtbaar en de afgezaagde pennen van enkele regels en diagonalen, die samen één rij vertegenwoordigen. De rij erboven is met zekerheid leeg geweest.³⁰ Gezien de zwaarte van het stijlhout moet dit deel van hoger uit de toren

Afb. 7. Detail van de als trek balk hergebruikte hoekstijl. Duidelijk zichtbaar is het grote pengat van het korbeel dat de tussenbalk ondersteunde. Links daarvan een keep met mortelresten waarschijnlijk aangebracht bij de reparatie van 1617. Hierboven de afgezaagde pen van een horizontale regel.

afkomstig zijn. Toch vertoont het gedeelte van de stijl dat boven de tussenbalk uitstak, 1.60 meter hoog, geen enkel pengat. Na enig passen en meten bleek het de meest aanneemelijke oplossing te zijn dit gedeelte van de stijl met zijn regels en diagonalen op het al gereconstrueerde deel aan te laten sluiten en wel op de ontbrekende stijl tussen A en T. Het gedeelte zonder diagonalen bevindt zich dan ter hoogte van de klokkenzolder. Een gevolg van deze redenering is dat de korbelen op dit niveau groter moeten zijn geweest dan die een niveau lager, gezien het ontbreken van pengaten in het aangetroffen hout, wat geen onoverkomelijk bezwaar hoeft op te leveren. De afbeelding geeft de plaats van de nog bewaard gebleven onderdelen in de gereconstrueerde klokkentoren.

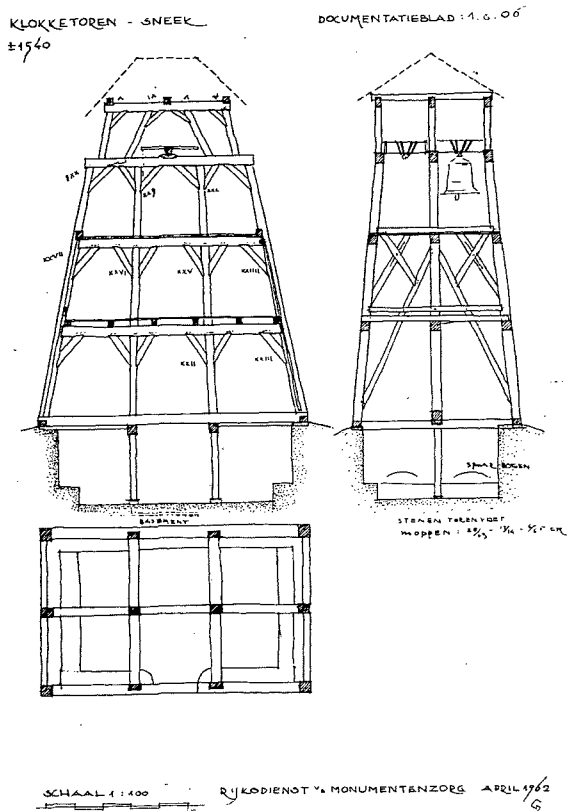
In de beide zijvlakken van de toren waren ook versterkingen aangebracht in de vorm van middenstijlen. Hun aanwezigheid blijkt uit de pengaten in bewaard gebleven tussenbalk, nu in gebruik als onderregel van het meest zuidelijke juk van de klokkenstoel. Van een middenstijl zelf bleef ook een deel bewaard. Hij vormt nu de onderregel van het noordelijke juk van de huidige klokkenstoel. Ook in de beide zijvlakken van de klokkentoren waren horizontale regels aanwezig, zoals

bleekt uit de afgezaagde pennen in de hoekstijlen, die in de tussenstijl ontbreken. De houtmaten komen overeen met de regels in voor- en achtervlak. Of de tussengelegen jukken ook middenstijlen hadden, blijft onbekend. Waarschijnlijk is dit niet, gezien het ontbreken van horizontale regels in de twee tussenjukken.

Enkele aspecten zijn niet in detail getekend, zoals de voet van de toren, omdat we ons niet goed een voorstelling kunnen maken van de oorspronkelijke opzet. De dakvorm, overgenomen van de 18de-eeuwse gravures, is slechts schematisch weergegeven. Tenslotte zijn de klokken uiteraard getekend met een rechte luidbalk, zoals dat in de late middeleeuwen gebruikelijk was.

De klokkentoren van 's-Heerenberg in breder perspectief

Klokkentorens in Nederland kennen we op dit moment meest uit Noord-Nederland en dan vooral in Friesland. Maar ook in Noord-Duitsland en Denemarken zijn vrijstaande klokkentorens nog steeds een algemeen verschijnsel. Vergelijken we de verschijningsvorm van deze klokkentorens echter met die van

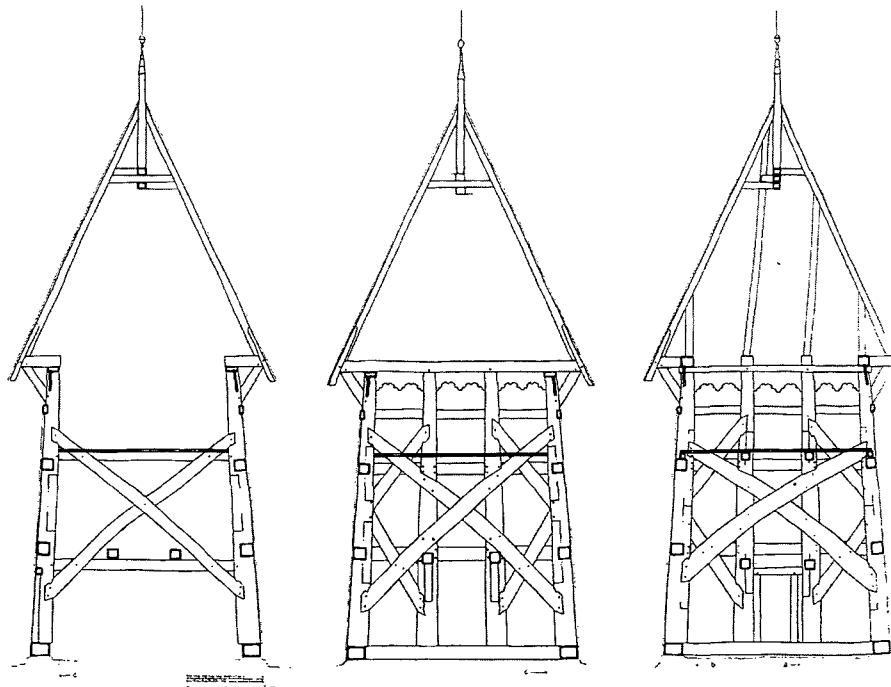
Afb. 8. Documentatieblad uit 1962 met doorsneden over de klokketoren in Sneek (RDMZ Zeist).

's-Heerenberg dan blijken aanzienlijke verschillen.

De Friesche voorbeelden zijn meestal kleine open constructies waar meestal maar één klok in is opgehangen, zoals de torens van Oud Appelscha, Goïngarijp en Oldeouwer. Een enkele bezit twee klokken (Fochteloo) en maar weinigen drie (Wijnjewoude). De al genoemde grote en gesloten klokkentoren van Sneek lijkt niet in deze groep thuis te horen.

De klokkentoren in Noord-Duitsland, met name in Schleswig Holstein en het aangrenzende Denemarken lijken van een geheel ander type. Het zijn vrijwel zonder uitzondering niet al te hoge torens, zeven tot twaalf meter hoog, met een houten buitenbekleding en een hoog spits dak.³¹ Als voorbeeld geven we afbeeldingen van de klokkentoren in Norderbarup in Schleswig, die van vóór 1500 dateert.³² De constructieve opzet van het gebouw, die karakteristiek is voor veel houten klokkentoren in de wijde omgeving, wijkt duidelijk af van de toren zoals we die voor 's-Heerenberg hebben gereconstrueerd.

Van de grotere klokkentoren in Nederland die qua ruimtelijke opzet en verschijningsvorm aan die in 's-Heerenberg doen denken, zijn Sneek en Enkhuizen al genoemd en afgebeeld. Er zijn echter meer van dergelijke torens geweest die inmiddels niet meer bestaan. Zo stonden er klokkentoren tegenover de Grote Kerk in Hoorn en bij de de Sint Laurenskerk in Alkmaar, bij de Nieuwkerk in Dordrecht en in Delfshaven.³³ Niet alleen in de grotere steden stonden soms omvangrijke klokkentoren maar ook in bijvoorbeeld het dorp Overveen bij Haarlem stond een grote gesloten klokkentoren, die erg

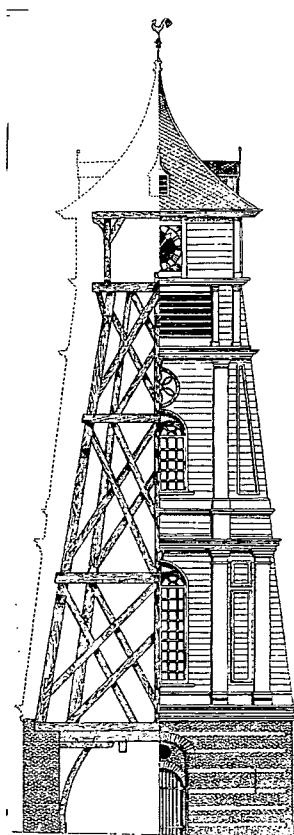

Afb. 9. De klokkentoren van Norderbarup in Schleswig. Gebouwd vóór 1500 (naar Bedal).

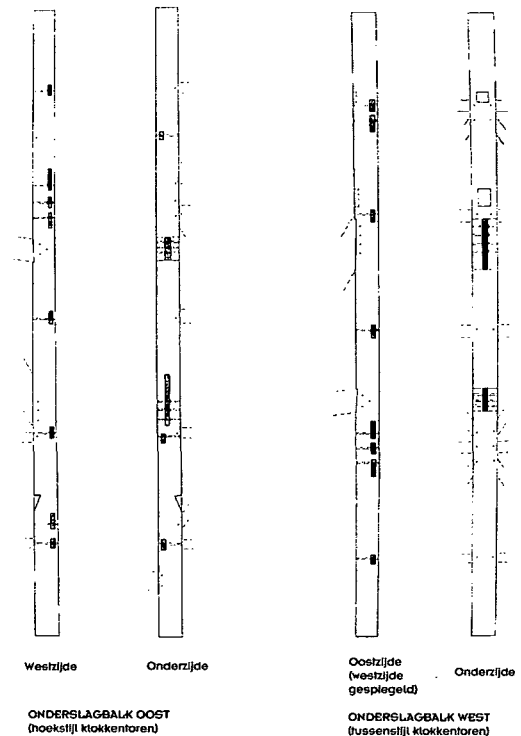
moet hebben geleken op de toren van 's-Heerenberg. Helaas is deze toren reeds lang verdwenen en kennen we de constructie van het gebouw niet.

Naast de vrijstaande klokkentorens is het natuurlijk ook goed denkbaar dat de timmerlui uit Terborg zich in 1496 niet hebben georiënteerd op een vrijstaande klokkentoren maar op een vergelijkbare constructie in een stenen kerktoeren, waarvan er natuurlijk velen zijn geweest en nog bestaan. Dat dit een niet te verwaarloosbare optie is, blijkt uit het feit dat onderzoek in verschillende bronnen noch voor Duisburg, noch voor Doesburg een vrijstaande klokkentoren heeft opgeleverd. Het is zeker niet uit te sluiten dat toekomstig onderzoek meer gegevens aan het licht zal brengen die iets kunnen vertellen over de historische achtergronden van de uitermate boeiende klokkentorens van 's-Heerenberg.

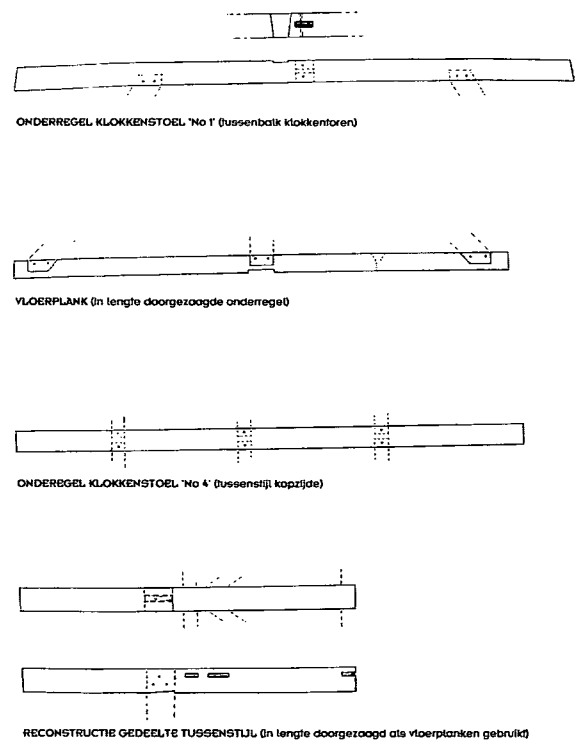
Als we de opzet van de klokkentorens van 's-Heerenberg vergelijken met die van andere klokkentorens, dan blijkt dat deze wat betreft constructie weinig met deze andere torens gemeen heeft. Dit maakt de klokkentorens van 's-Heerenberg tot een unicum, waarvan de resten op de zolder van de Nederlands Hervormde kerk met zorg zullen moeten worden behouden.

Afb. 10. Aanzicht met doorsnede van de klokkentoren in Enkhuizen (uit: H. Janse en L.J. Hart, *Torens*)

Opmeting van een hoek- en een tussenstijl van de klokkentoren die nu als onderslag balken gebruikt worden (tek. Peter Boer, Bureau Lantschap).

Opmeting van twee onderregels van de klokkenstoel en twee vloerplanken die oorspronkelijk onderdeel uitmaakten van de klokkentoren (tek. Peter Boer, Bureau Lantschap).

Noten

- 1 E.H. ter Kuile, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, Deel IV, De provincie Gelderland - Tweede stuk: het Kwartier van Zutphen*, Den Haag 1958, pp. 21 - 23.
- 2 Zoals afgebeeld op de voorzijde van het gele boekje zonder titel met de geschiedenis van de kerk, geschreven door M. van der Linde - Mosselman.
- 3 De dendrochronologische methode is gebaseerd op de vergelijking van een jaarringpatroon van een houtmonster met een standaardpatroon, waarvan de jaartallen bekend zijn. Als de jongste ring van de boom in het houtmonster bewaard bleef kan tamelijk exact worden bepaald wanneer de boom werd gekapt. In de regel in de winter na het laatste groeijaar. Ontbreken er ringen door het bewerken van de oorspronkelijke stam tot een balk, wat natuurlijk vaak het geval is, dan moeten de ontbrekende ringen worden berekend, zoals bij monster C. Het gevonden jaartal is dan natuurlijk minder exact en wordt in de regel gegeven met een marge van 6 jaar naar boven en beneden. De resultaten waren als volgt:
Monster B	Winter 1495/'96	Oostelijk korbeel van het noordelijk juk van de klokkenstoel.
Monster C	1499 +/- 6 jaar	Oostelijke van de twee toegevoegde trekbalen: hoekstijl.
Monster F	Winter 1498/'99	Schoor ter versterking van een kapsant. Oorspronkelijke functie onduidelijk.
- Het onderzoek werd uitgevoerd door Martijn Vink.
- 4 A.P. van Schilfgaarde, *Het Huis Bergh*, Maastricht 1950, p. 68.
- 5 Van Schilfgaarde 1950, p. 70.
- 6 Van Schilfgaarde 1950, p. 70.
- 7 Van Schilfgaarde 1950, p. 71.
- 8 A.P. van Schilfgaarde, 'Het gieten der klokken te 's-Heerenbergh (1496)', *Bijdragen en mededeelingen der Vereeniging "Gelre"*, deel XLI, 1938, pp. 241 - 256.
- 9 John Thoben, 'De klokken van 's-Heerenbergh', *Old ni-js, Lijfblad voor de Heemkundekring Bergh*, Jaargang 11 nr. 25 - april 1993, pp. 8 - 40.
- 10 Van Schilfgaarde 1938. In de publicatie van Van Schilfgaarde is als bijlage de transcriptie van de kerkmeestersrekening uit 1495-'96 opgenomen. Althans van die posten waarvan Van Schilfgaarde meende dat zij op het gieten van de klokken betrekking hadden. Zo vermeldt hij na de post die betrekking heeft op aanvoer van hout voor de klokkentoren de volgende twee posten:
- 'Item wy hebn verdinght aen Thonys Rademeker 2 stoele yn gelicker formen ass t'Emmeryck yn Monster staen, ynd sullen puntelycker ind gedelycker wessen, ind sullen stain achter dess Helygen Cruys altair, dat midden in die kircke steet, ynd sall baven averhemelt wesen, ind baven dat altair oick averhemelt, ind myd mere bescheits sall hy hiir aff hebben 8 golde gulden, f. 15 gulden 36.'
- 'Item die leyendecker up der kircken gedeckket, dairraen verdint 7 stuvers, f. 21 kr.'
- Kort samengevat: er worden twee stoelen besteld, naar voorbeeld van die in de Munsterkerk in Emmerik, die in de kerk zullen worden opgesteld achter het Heilig Kruisaltaar en de leiendekker wordt betaald voor de reparatie van het dak. Beide posten staan geheel op zich. De twee stoelen zijn ongetwijfeld gewone zetels die in het kerkinterieur werden geplaatst, Van Schilfgaarde interpreteerde de bestelde stoelen echter als 'klokkenstoelen' en situeert vervolgens de nieuwe klokkentoren op de kerk ter hoogte van het genoemde altaar (p. 244). John Thoben neemt deze interpretatie over, maar gaat nog een stapje verder en concludeert uit de reparatie van het dak het sluitstuk van de bouw van de klokkentoren op de kerk (p. 22). Nu is het niet duidelijk waarom er twee stoelen zouden moeten

- worden getimmerd voor drie klokken, maar ook is in de geschiedenis van de Munsterkerk te Emmerik, de St. Martinus, geen enkele aanwijzing te vinden voor een klokkenstoel zoals die door beide genoemde auteurs voor 's-Heerenbergh wordt verondersteld. Zie ook: Helmut Flintrop, *St. Martinus - Emmerich, Vorposten des Hochstiftes Utrecht*, Zutphen, 1992.
- 11 De omschrijving in de rekening luidt: 'Praesst ind heren van Bulheem'.
- 12 Archief Huis Bergh, inv. nr. 1871a, Kerkmeestersrekening 1495-'96, p. 22. De post is door Van Schilfgaarde in "Het gieten der klokken" niet opgenomen.
- 13 Het gieten van de klokken wordt uitgebreid in de publicaties van John Thoben en Van Schilfgaarde behandeld, reden om hier alleen de belangrijkste aspecten te noemen. Op Paasmaandag 4 april 1496 horen we voor het eerst iets over plannen klokken te laten gieten. Die dag werd in 's-Heerenbergh door de kerkmeesters een collecte gehouden onder de burgers van 's-Heerenbergh om zo de nieuwe klokken te kunnen betalen. Een maand later, op 3 mei sloten de kerkmeesters een overeenkomst met de beroemde Kamper klokkengieter Geert van Wou, nadat de besprekingen met een andere klokkengieter waren mislukt. Na uitgebreide voorbereidingen werden de klokken op dinsdag 21 juni gegoten en de vrijdag daarop gewijd.
- 14 De plaatsnaam 'Doysborch' komt zes keer in de rekening voor. In vijf gevallen is het zeker dat hiermee Doesburg wordt bedoeld. Het gaat daarbij om het halen en weer terugbrengen van het klokkengietersgereedschap van Mr. Geert van Wou, het halen van klokkpijs en het brengen van een brief aan Mr. Geerts knecht. Mr. Geert was gevestigd in Kampen en de meest waarschijnlijk route van Kampen naar 's-Heerenbergh, zeker als het gaat om zware materialen en goederen, is per schip over de IJssel naar Doesburg en vandaar met wagens naar 's-Heerenbergh.
- 15 Dit stuk hout, nu een schoor waarmee in 1821 een van de kapspannen van de kerk werd versterkt om het extra gewicht van de klokken te kunnen dragen, was oorspronkelijk met enige zekerheid ook al een toevoeging aan de bestaande constructie. De kepen van halfhoutse verbindingen maken duidelijk dat het geen onderdeel uitmaakte van de oorspronkelijke opzet.
- 16 Thoben, p. 25. Het is natuurlijk niet uit te sluiten dat de klok van elders kwam en lang na 1543 in de klokkentoren een plaats kreeg.
- 17 Zonder naam, "1399 - 1897, Sint-Pancratiusparochie in 's-Heerenbergh", *Old ni-js, Lijfblad voor de Heemkundekring Bergh*, Jaargang 14 nr. 38 - augustus 1997, p. 31. De klok verhuisde weer in 1897. Hij werd toen in de dakruiter van de nieuwe Katholieke Kerk gehangen, waaruit hij in de Tweede Wereldoorlog door de Duitse bezetter werd gestolen, om niet terug te keren.
- 18 Archief Huis Bergh, inv. nr. 1851, eerste stuk. Afschrift van de brief van het kerkbestuur aan de magistraat van 's-Heerenbergh van 25 mei 1651 met het verzoek alsnog bij te dragen aan de in 1617 gemaakte reparatiekosten van de klokkentoren.
- 19 Archief Huis Bergh, inv. nr. 1851, tweede stuk. Brief van de magistraat van 's-Heerenbergh aan het kerkbestuur.
- 20 Archief Huis Bergh, inv. nr. 1851, eerste stuk. De brief maakt melding van het feit dat men de kerkrekeningen 1617 - 1635 heeft bekeken en dat 'daer onder mede 'de rekening ende settinge van den klokketoom wiert gevonden'. Zonder te weten wat er precies in 1617 gebeurde blijft 'settinge' een fascinerend maar niet goed te begrijpen omschrijving.
- 21 Thoben, pp. 39 ev. John Thoben komt overigens tot een geheel andere conclusie. Hij veronderstelt dat als gevolg van de oorlogshandelingen en de beschadigingen aan de kerk er een heel nieuwe klokkentoren moet worden gebouwd en dat de toren dus niet uit 1496 maar uit 1617 dateert (p. 24). Een conclusie die weliswaar consequent is, maar, los van de bouwhistorische onderzoeksresultaten, niet overeenkomstig de feiten die in de bewaard gebleven schriftelijke bronnen worden genoemd. Van Schilfgaarde beperkt

- zich in *Het gieten der klokken* tot de neutrale opmerking dat de klokken in de 17de eeuw waren geplaatst in een afzonderlijke klokkentoren op het kerkhof (p. 245).
- 22 De opgravingsplattegrond van de toren is opgenomen in het al genoemde gele boekje zonder titel. Ter Kuile vermeldt de opgravingen in 1943 (p. 22).
- 23 Thoben, pp. 26 ev.
- 24 Ontleend aan de inleiding van het fotoalbum in bezit van de N.H. Kerk uit 1962.
- 25 In 1821 werd de ingekorte klokkenstoel op de trekbalken boven het schip van de kerk gezet. Hiertoe werden de twee bestaande trekbalken van de kapspanten aangevuld met twee nieuwe, vervaardigd uit de gesloopte stijlen. Elke nieuwe trekbalk werd nog eens verstevigd door twee zware schoren die inmiddels zijn verdwenen. Ongetwijfeld waren deze ook van het hout van de gesloopte stijlen vervaardigd. Op de trekbalken kwamen de nieuwe onderregels van de klokkenstoel te rusten. Deze lopen oost-west en de middelste twee, die veel langer zijn dan de buitenste, lopen in westelijke richting door en zijn opgelegd in de westgevel van de kerk. Ook dit zijn delen van voormalige stijlen. Gerelateerd aan hun vroegere functie is de verdeling als volgt:
Trekbalk oost:	Hoekstijl type A
Trekbalk west:	Tussenstijl type T
Onderregel 1 ^e van noorden	Middenstijl zijvlak
Onderregel 2 ^e van noorden	Hoekstijl type A
Onderregel 3 ^e van noorden	Hoekstijl type B
Onderregel 4 ^e van noorden	Tussenbalk
- Met de nu verdwenen vier schoren meegerekend zullen in 1821 dus alle acht stijlen, althans gedeeltelijk, zijn hergebruikt.
- 26 De klokkentoren had, net als de klokkenstoel, een min of meer vierkant grondplan. Langs twee tegenover elkaar liggende zijden stonden dus elk vier stijlen. Wij zullen (geheel arbitrair) de zijde met de vier stijlen waarin de tussenstijl en een hoekstijl A zijn opgenomen als voorzijde beschouwen en de andere zijden daarvan afleiden. De reconstructietekening kijkt dus op de hoek van het voorvlak met het rechter zijvlak.
- 27 Zie vorige noot.
- 28 Waarbij de vormgeving van het achtervlak niet definitief kan worden bepaald omdat er twee varianten denkbaar zijn die elkaars spiegelbeeld vormen.
- 29 Als we uitgaan van een onregelmatige vormgeving van de diagonalen dan zouden de onderste en bovenste rij deze in theorie kunnen hebben bezeten. Dit lijkt niet waarschijnlijk.
- 30 De tussenbalk bevond zich direct boven de bovenste horizontale regel. Aangezien de horizontale regels alle vier de stijlen van een vlak met elkaar verbonden en het aannemelijk is dat de tussenbalken van alle vier de torenjukkens op gelijke hoogte lagen, kan worden geconcludeerd dat geen van de vier stijlen hier de aanzet van een diagonaal kan hebben gehad. Nergens troffen we de combinatie van een regel of diagonaal aan met de keep voor een tussenbalk of korbeel, wat natuurlijk ook volstrekt logisch is, dit zou de stijl ter plaatse onaanvaardbaar verzwakken.
- 31 Zie o.a. Gerhard Eitzen, 'Von alten Glockentürmen', *Unsere Heide, Heimatkundliche Blätter*. 1951. En: Ulrich Klages, *Drei bemerkenswerte Glockentürme der Nordheide*.
- 32 Ontleend aan: Konrad Bedal, 'Ländliche Ständerbauten des 15. bis 17. Jahrhunderts', *Holstein und im südlichen Schleswig*, Neumünster 1977.
- 33 H. Janse en L.J. Hart, *Torens, Hoogtepunten in de Lage Landen*, Amsterdam z.j..